

چهره های ماندگار در یک فصل تاریخ

به سلسله ی پژوهشهای تاریخی، ادبی و فرهنگی:

پژوهشی از «صبح»

بخش پنجم و پایانی

(شکوهمندی هرات در عصر تیموریان)

مقتدر ترین شخصیت هنری «استاد کمال الدین بهزاد»

کمال الدین بهزاد بزرگ ترین و مشهور ترین نقاش مینیاتورپست این سرزمین است. وی در هرات زاده شد. در جوانی به دربار سلطان حسین میرزا بایقرا راه یافت و مورد توجه بسیار سلطان و وزیرش امیر علیشیر نوایی قرار گرفت. با کارهای خارق العاده اش به اوج شکوفایی هنری رسید و شهرتش تا دور دست ها و تا دربار بابر پادشاه مغولی هند رسید. سلطان حسین او را مانی ثانی می نامید و استادی بی چون و چرای او زبان زد همگان بود. کمال الدین بهزاد، بزرگترین و مشهور ترین نقاش مینیاتور در قرن دهم هجری، تاریخ تولد و وفاتش به درستی معلوم نیست به روایتی در سال ۹۴۲ هجری قمری درگذشته است. نقاشان هراتی سبک بهزاد را به بخارا بردند و آنرا در دربار خاندان شیبانی پرورش دادند. مهاجرت برخی از نقاشان سبب اشاعه سبک بهزاد در هندوستان نیز گردید.

کمال الدین بهزاد. بزرگترین و مشهورترین نقاش مینیاتورساز ایرانی در قرن دهم هجری. تاریخ تولد و وفاتش معلوم نیست، بقولی در ۹۴۲ ه. ق. درگذشت. وی در سال ۹۴۲ ه. ق وفات یافت. بسیاری معتقدند محل دفن وی در تبریز و در باغ شیخ کمال خجندی قرار دارد اما قاضی احمد محل دفن او را هرات ذکر کرده است.

کمال الدین بهزاد (۸۶۵/۱۴۶۰ ق-۹۴۲/۱۵۳۵ ق) هنرمندی نوآور و چیره دست که راهی در عرصه نگارگری خراسانی گشود و تأثیری وسیع بر کار نقاشان بعدی در افغانستان، ایران، هند، ترکیه و آسیای میانه گذاشت.

گویا در کودکی یتیم شد. روح الله میرک در هرات سرپرستی اش را برعهده گرفت و به او فن نقاشی آموخت (از پیر سید احمد نیز به عنوان استاد وی نام برده اند).

بهزاد در محفل میرعلی شیرنوایی و به تشویق و حمایت او پرورش فکری و هنری یافت. سپس به خدمت سلطان حسین بایقرا درآمد (حدود ۸۹۰/۱۴۸۵ ق). پس از استیلای ازبکان بر هرات، مدتی در این شهر باقی ماند و به فعالیت خود در دربار جدید ادامه داد. بعدها به تبریز رفت و در دربار شاه اسماعیل صفوی به سرپرستی کتابخانه و کارگاه هنری منصوب شد. (۹۲۸/۱۵۲۱ ق). محتملاً این سمت را تا اوایل سلطنت شاه تهماسب اول نیز بر عهده داشت. در هرات به پرورش شاگردان برجسته ای چون قاسم علی شیخ زاده و میرمصور همت گماشت.

نقاشی های بسیاری را به بهزاد منصوب کرده اند، ولی عقیده رایج بر آن است که فقط ۳۲ تصویر را می توان از آثار راستین او به شمار آورد. البته این آثار فقط بر ده سال از دوران طولانی فعالیت هنریش گواه می دهد (۸۹۱/۱۴۶۸ ق-۹۰۱/۱۴۹۵ ق). همه کارشناسان شش نگاره نسخه بوستان سعدی موجود در دارالکتب قاهره را جزو مهم ترین آثارش محسوب می کنند؛ اگرچه فقط چهار تا از آنها مرقوم اند. در دو نسخه خمسه نظامی موجود در کتابخانه بریتانیا نیز هجده اثر بهزاد را می توان تشخیص داد.

بهزاد در مکتب هرات پرورش یافت. ولی با توانایی شگرفی که در ترکیب بندی، هماهنگی رنگها و توازن شکلها داشت، باعث و بانی تحولی مهم در سنت نقاشی شد. او به مدد خطوط شکلساز و قوی و پویا، پیکره های یکنواخت و بی حالت در نقاشی پیشین را به حرکت درآورد.

طبیعت و معماری رابه مکان فعل و عمل آدمها بدل کرد و در این محیط، برای هر پیکر جایی مناسب در نظر گرفت. بابه گیری از تأثیرات متقابل رنگ ها، بخش های مختلف تصویر رابه هم مرتبط ساخت. به منظور استحکام ساختار کارش به روش های هندسی ساختمان ترکیب بندی روی آورد. بدین سان، او توانست میان آدمها، اشیاء و محیط ارتباطی منطقی برقرار کند، که دستاوردی تازه در نقاشی ایرانی بود.

تفسیر واقع‌گرایانه از رویدادهای داستان و توجه به جلوه های زندگی واقعی، وجه دیگری از نوآوریهای بهزاد بود. او در تجسم محیط و زندگی و کار مردم، گاه تیزبینی بسیار از خودنشان می داد (مثلاً، کارگرانی که با تقسیم کار معین کاخی را بنامی کنند و در میان آنها یک زنگی ناوه کش نیز دیده می شود، خدمتکارانی که وسایل ضیافت شاهانه را تدارک می بینند، غلامی که حوله در دست ایستاده تا پای خواجه اش را خشک کند.) با این حال بهزاد هیچ گاه برداشت معنوی از مضمون داستان را فدای توصیف وقایع عادی نمی کرد. از سوی دیگر، او برای تجسم دنیای واقعی روشی مبتنی بر اصول زیبایی شناسی نگارگری را برگزیده بود و از این رو، واقعگرایی او ماهیتاً با طبیعت گرایی اروپایی تفاوت داشت.

در نقاشی بهزاد، احساس و تعقل به طرزی ظریف و هنرمندانه متعادل شده اند. در حقیقت، نحوه نگارش او به انسان با شیوه کاریست رنگ و خط و به طور کلی با چگونگی انتظام ساختار آثارش انطباق کامل دارند. این محتوای انسان گرایانه و قالب ملازم با آن، در تاریخ نقاشی شرقی بی سابقه است.

نظر به شهرت بهزاد طی قرنهای کسان بسیاری کارهای او را تقلید کرده اند و نامش را بر تصویرهای بیشمار گذاشته اند از اینرو تمیز دادن تصویرهای اصلی او کار دشواری است. این تحقیقات تا حدی به نتیجه رسیده است. اساس اطلاعاتی که از کار او در دست است تصویرهای است که با امضای اصیل او در نسخه ای از بوستان سعدی نقش شده. و اینک در کتابخانه ملی قاهره مخزون است. شیوه بکار بردن رنگهای گوناگون و درخشان تصویرها از حساسیت عمیق بهزاد نسبت به رنگها حکایت میکند. از این تصویرها چنین برمیآید که بهزاد بیشتر برنگهای به اصطلاح «سرد» (مایه های گوناگون سبز و آبی) تمایل داشته، اما در همه جا با قرار دادن رنگهای «گرم» (بخصوص نارنجی تند) در کنار آنها، به آنها تعادل بخشیده است. تناسب یک یک اجزای هر تصویر با مجموعه آن تصویر شگفت انگیز است. شاخه های پرشکوفه و نقش کاشی ها و فرشهای پر زیور زمینه تصویرهای نمودار ذوق تزیینی و ظرافت بحساب بهزاد است. اما بیش از هر چیز واقع بینی اوست که کارهایش را از آثار نقاشان پیش از او متمایز ساخته است. این واقع بینی بخصوص در تصویرهای بچشم میخورد که صرفاً جنبه درباری ندارد و نشان دهنده زندگی عادی و مردم معمولی است (شیر دادن مادیاها به کرهها در مزرعه، تنبیه کسی که به حریم دیگری تجاوز کرده، خدمتکارانی که خوراک مآورند، روستائیان در کشتزار و غیره). دیگر اینکه صورت آدمها به صورت عروسک وار و یکنواخت نقاشیهای پیش از بهزاد شبیه نیست. بلکه هر صورتی نمودار شخصیتی است و حرکت و زندگی در آن دیده میشود.

آدمها در حال استراحت نیز شکل و حالاتی طبیعی دارند. بر کارهای دیگری که به بهزاد منسوب است امضای مطمئنی دیده میشود. به این جهت، تنها سبک تصویرها (ترکیب بیمانند نقشهای تزیینی با صحنه

های واقعی) میتواند راهنمایی برای تمیز دادن کارهای اصیل او بشمار آید. در میان تصویرهای بیشماری که در کتابها یا جداگانه بنام بهزاد موجود است اختلاف عقیده میان خبرگان بسیار است. اما بهرحال بسیاری از این کارها اگر از آن خود استاد نباشند وابسته به مکتب او هستند. برخی از کتابهای که با تصویرهای منسوب به بهزاد مزیناند ازین قرارند:

گریز یوسف از زلیخا [بوستان سعدی] (۸۹۳/۱۴۸۸ ق)، جنگ شترسواران، ساختن قصر خورنق [خمسه نظامی] (۸۹۸/۱۴۹۲ ق)، حضرت محمد (ص) و خلفای راشدین [حیرت الابرار میرعلیشیرنویسی] (حدود ۹۰۱/۱۴۹۵ ق)، صورت شیبیک خان (حدود ۹۱۴/۱۵۰۸ ق).

نفوذ بهزاد بیش از هر چیزی در کار شاگردان او دیده می شود. برخی از شاگردانش، مانند قاسم علی و آقا میرک، در کار خود بیش و کم به پای استاد رسیدند. با آنکه در زمان صفویه سبک مینیاتورسازی بار دیگر دچار تحول شد، نزدیک نیم قرن پس از بهزاد نفوذ او در کار نقاشان بچشم میخورد. نقاشان هراتی سبک بهزاد را به بخارا بردند و آنرا در دربار خاندان شیبانی پرورش دادند. کتابی بنام مهر و مشتری که در ۹۲۶ ه. ق. در بخارا استنساخ شده نمودار آن است که سبک بهزاد در بخارا بهتر از تبریز حفظ شده است. مهاجرت برخی از نقاشان سبب اشاعه سبک بهزاد در هندوستان نیز گردید. بهزاد در تاریخ هنر نخستین نقاشی است که آثارش را امضا کرده است. نقاشی های وی تصویر صحنه هایی از کتاب های برجسته ادب پارسی است که در آغاز خوش نویسان برجسته آن را می نوشتند، تذهیب کاران فاصله خط ها را با طرح های گوناگون پر می کردند و آن گاه نقاش در بخش هایی که با این منظور خالی گذاشته بود تصاویری مناسب نقش می کرد.

شاهکار کمال الدین بهزاد مجموعه شش صحنه نقاشی بر بوستان سعدی است.

در نخستین تصویر کتاب سلطان حسین بایقرا در مجلس جشن و مهمانی دیده می شود. در این نقاشی ها، بناها، مناظر طبیعی و صحنه هایی از زندگی روستایی با واقع بینی کم نظیری به نمایش درآمده است. هنر ویژه بهزاد را در شیوه به کار گرفتن رنگ های درخشان می دانند. وی بیشتر به رنگ های سرد در مایه های سبز و آبی تمایل داشته، اما با به کار بردن رنگ های گرم، چون نارنجی تند، در آثار خود تعادلی مطبوع ایجاد کرده است. تناسب یک یک اجزاء، صحنه یا مجموعه تصویر نیز در آثار بهزاد شگفت انگیز است. شاخه های پرشکوفه، نقش های کاشی ها و فرش های زیربافت پرزیور، همه نمودار کمال هنرمندی و ذوق و ظرافت بی مانند کار اوست

واقع بینی در هنر بهزاد بیشتر در تصویرهایی به چشم می خورد که تنها جنبه درباری ندارد و از زندگی مردم عادی سرچشمه می گیرد. آن چه بهزاد را از دیگر نقاشان هم زمانش برجسته می کند حالت چهره

ها در کارهای اوست. هر صورت نمودار شخصیتی و حالتی خاص است که از زندگی و حرکت سرشار است و با صورت های عروسکی و یک نواخت نقاشی های پیش از او تفاوت دارد. تاثیر کمال الدین بهزاد در نقاشان پس از او به حدی است که گاه شناخت آثار او را دشوار می کند. بسیاری از نقاشان سرشناس و نام آور زمان از شاگردان بهزاد بوده اند. از آن جمله آقامیرک است که، اگرچه روش بهزاد را به کار برده، هنرمندی اش در نقش چهره ها کمتر از استاد نیست. از زیباترین آثار آقا میرک نقاشی های کتاب خمسه نظامی است، و از میان آن ها مراسم تاج گذاری خسرو پرویز شاهنشاه ساسانی شهرت بسیار دارد.

وی در مکتب هرات قلم زده است.

از ویژگی های شیوه بهزاد میتوان به موارد زیر اشاره کرد:

- درستی و دقت کامل در تصویر

- نشان دادن صورت اشخاص به نحوی شگرف با استفاده از ترکیب انواع رنگها

- ظرافت در ترسیم درختان گلها دورنماها نمایش پرتو خورشید و ابر

- تنوع رنگها با ایجاد سازگاری در آنها

- روحیه نهفته حب الهی و روحانیت خاص

- چهره گشایی و صورتگری خراسانی به جای مغولی که مکتب هرات را از تاثیر هنر چینی آزاد کرد

- ریزه کاری و دقت نگاری در ترسیم بناها و دیواره ها و فرشها و گلها و تزئینات مجالس مصورو نگارش آرایش انواع لباسها یا ریزه کاری خاص رنگین.

وی از جمله معدود هنرمندانیست که در دوران حیاتش دارای شهرت گشته و همینطور آنکه از جمله معدود هنرمندانیست که آثارش را امضا کرده است کاری که تا قبل از وی به طور معدود صورت گرفته است هر چند که همه آثار بهزاد نیز دارای امضا نیست.

شاهنامه فردوسی در زمان سلطان بایسغر که یکی از شاهزادگان تیموری بود، به سبک مدرسه هراتی نقاشی شده است.

نقاشی های این کتاب از نگاه رنگ آمیزی و تناسب ترکیب دهنده تصاویر، در بالاترین حد زیبایی و استحکام قرار دارد.

متخصص هنر نقاشی بر این باورند، که نقاشی در دوران تیموری به اوج خود رسیده بود. در طول این دوره استادان برجسته ای، همچون کمال الدین بهزاد، یک متد جدید را به نقاشی عرضه کرد. در این دوره (تیموریان) به طول انجامید؛ هنر نقاشی و کوچک سازی به بالاترین درجه کمال رسیده و بسیاری

از نقاشان مشهور عمرشان را بر سر اینکار گذاشته اند. دو کتاب با ارزش از زمان بایسغر باقی مانده است؛ یکی کتاب کلیله و دمنه و دیگری کتاب شاهنامه. هنر کوچک در کتاب شاهنامه بخوبی مشخص است.

کمال الدین بهزاد اواخر سده نهم و نیمه اول سده دهم هجری قمری می زیسته است.

خانواده کمال الدین بهزاد ناشناخته مانده است اما مشخص است که او دارای يك برادر و خواهر بوده و اگر چه از گذران آنان اطلاعی در دست نیست اما از جمله خواهر زادگان وی، حیدر علی نقاش پدر مظفر علی نقاش است و رستم علی خطاط خراسانی می باشد. کمال الدین بهزاد مکتب مینیاتور بی روح تیموری را غنا بخشید و مضامینی نو در هنر مینیاتور بخشید، چنانکه تکمیل و ترویج سبک و شیوه‌ای رئالیستی در نگارگری را بوجود آورد. خلاقیت هنری در نقاشی های او چنان به عمق و عظمت رسید که انسان واقعی در نگاره هایش خود به حرکت درآمد.

آثاری که از بهزاد بجا مانده است:

تصاویر خمسه نظامی

ویژگی اثر: این اثر در بریتیش موزیم است.

تصاویر خمسه نظامی - نسخه ای است که به تاریخ ۹۳۲ هجری قمری در تبریز نقاشی شده و متعلق به موزیم مترو پولیتن نیویارک است.

تصاویر کتاب بوستان سعدی- ئتصاویر این کتاب از بهترین و اصیل ترین آثار استاد خوانده شده است. این اثر متعلق به کتابخانه قاهره مصر است و بین سالهای ۸۹۳ تا ۸۹۴ هجری قمری در هرات به تصویر کشیده شد. این تصاویر در کتابی به نام نقاشی های بهزاد در قاهره توسط دکتر محمد مصطفی با عکس رنگی و به زبان عربی چاپ شده است که شامل دوازده نقاشی است که شش اثر کار استاد بهزاد و شش اثر دیگر مربوط به شاگردان و پیروان مکتب وی می باشد.

تصاویر کتاب ظفرنامه تیموری - نقاشی های این کتاب در سال ۱۹۲۲ میلادی توسط سر توماس آرنولد چاپ و منتشر شده است. تاریخ ترسیم این تصاویر ۸۷۲ هجری قمری است.

تصاویر لیلی و مجنون - از آخرین آثار بهزاد به شمار می رود و متعلق به موزیم لنین گراد است.

تصاویر يك نسخه ظفرنامه تیموری به خط سلطان محمدنور - این تصاویر به رقم «کتابه سلطان محمدنور و ذهبه میر عضد و صوره بهزاد ۹۳۵» است.

تصویر امیری با خدمتگزاران در مرقع گلشن

تصویر پیر و جوانی در صحرا- این اثر متعلق به فریر گالری واشنگتن است.

تصویر جوانی شاه تهماسب

تصویر چهره مولانا عبدالله هاتفی - این چهره با رقم «استاد بهزاد» در کتاب گلستان هنر به تصحیح احمد سهیلی خوانساری آمده است.

تصویر درویشی با عبا و عمامه مخصوص

تصویر دو غزال با شاخ های بلند در يك منظره - رقم این اثر به خط نستعلیق تحریری چنین است: «نقل از کار مولانا ولی صوره العبد بهزاد»

تصویر سلطان محمد خوارزمشاه در مرقع گلستان - این تصویر با رقم «صوره بهزاد» است.

تصویر سیاه قلم حسین میرزا بر روی اسب - رقم این اثر «الفقیر بهزاد» است.

تصویر شاهزاده جوانی سوار بر اسب - این اثر در کاتالوگ موزیم اسرائیل در سال ۱۹۸۴ میلادی به چاپ رسیده است. تذهیب اطراف این اثر کار میرزا محمد تبریزی است.

تصویر شکار گاو توسط شیر - این تصویر يك گاو را که در چنگال شیری اسیر شده و روباه و گرگ در انتظار پایان کار گاو هستند، امضای «بهزاد سلطانی» دارد.

تصویر شبیک خان - رقم این تصویر «صورت شبیک خان، العبد بهزاد» است.

تصویر مردی که طناب به گردن شیر انداخته - این اثر در مجموعه شاه جهان است.

تصویر مینیاتور - این مینیاتور با رقم «بهزاد» در صفحه هشتادویک کتاب Persian Painting توسط روبرت هیلن براند در سال ۱۹۷۷ به چاپ رسیده است.

تصویری از خلیفه هارون الرشید - این تصویر با رقم «عمل بهزاد» در سال ۱۹۸۴ در کتابی به چاپ رسیده است.

دو نگاره در کتاب امیر خسرو دهلوی متعلق به کتابخانه مدرسه سپهسالار

صفحه‌ای مرقع از گلشن - این اثر در موزه هنرهای تزئینی تهران بوده است.

کاپی کار جنتیل بلینی - این اثر در سال ۱۴۴۰ میلادی در استانبول کشیده شده و بهزاد از روی آن کاپی برداشته است.

منظره يك قصر در زمستان در مرقع گلشن - این تصویر با رقم «مصوره بهزاد» است.

نگاره مجلس سلطان حسین بایقرا (بزم) در مرقع گلشن

هشت اثر در کتاب ظفر نامه تیموری - این آثار متعلق به جهانگیر بوده و شاه جهان به خط خود یادداشتی بر آن به تاریخ ۱۰۳۲ هجری قمری که روز جلوس اوست نگاشته است. این کتاب به خط شیرعلی کاتب به سال ۸۷۲ هجری قمری پایان یافته است.

هشت تصویر در کتاب گل و نوروز خواجه- این تصاویر تاریخ ربیع الاول ۸۸۷ دارد.

کمال الدین بهزاد مکتب مینیاتور بی روح تیموری را غنا بخشید و مضامینی نو در هنر مینیاتور بخشید، چنانکه تکمیل و ترویج سبک و شیوه‌ای رئالیستی در نگارگری را بوجود آورد. خلاقیت هنری در نقاشی های او چنان به عمق و عظمت رسید که انسان واقعی در نگاره هایش خود به حرکت درآمد. از کمال الدین بهزاد آثار بسیاری در موزیم ها و کتابخانه ها و مجموعه های جهان عرضه شده است. همچنین در تاریخ ۸ اپریل ۱۹۸۰ میلادی در بریتیش موزیم نمایشگاهی در مورد رسم ازدها افتتاح شد که در آن يك نقاشی از بهزاد نیز در کنار سایر آثار قرار گرفت. آثار بهزاد مورد توجه بسیاری از نقاشان هندوستان قرار گرفته و در سال ۱۰۱۷ به امر جهانگیر شاه يك تصویر از کار بهزاد توسط نانها کاپی کاری شده است. این تصویر نگاره شتر و پیرمردی است که در کتاب مرقع گلشن آمده است.

کمال الدین بهزاد بزرگ ترین و مشهور ترین نقاش مینیاتوربست افغانستان است. بهزاد در تاریخ هنر افغانستان نخستین نقاشی است که آثارش را امضا کرده است. نقاشی های وی تصویر صحنه هایی از کتاب های برجسته ادب پارسی است که در آغاز خوش نویسان برجسته آن را می نوشتند، تذهیب کاران فاصله خط ها را با طرح های گوناگون پر می کردند و آن گاه نقاش در بخش هایی که با این منظور خالی گذاشته بود تصاویری مناسب نقش می کرد.

واقع بینی در هنر بهزاد بیشتر در تصویرهایی به چشم می خورد که تنها جنبه درباری ندارد و از زندگی مردم عادی سرچشمه می گیرد. آن چه بهزاد را از دیگر نقاشان هم زمانش برجسته می کند حالت چهره ها در کارهای اوست. هر صورت نمودار شخصیتی و حالتی خاص است که از زندگی و حرکت سرشار است و با صورت های عروسک مانند و یک نواخت نقاشی های پیش از او تفاوت دارد.

اثرهای های بهزاد در ظفر نامه از نگاه موضوع متفاوت است منظره های از جنگ ضیافت قبول شاهان شکار معماری و غیره میباشد. ریالیزم آثار بهزاد بیشتر در نگارش هایی پدیدار می شود که محنت خلق را افاده میکند در چنین تصاویری سوژه های خاصی را بخود گرفته است که نظیر آنرا را در دیگری نمی بینید - در دو اثر از ظفر نامه زحمات معماران و بنایان قرن پانزده میلادی را نشان میدهد که در یکی از آنها پانزده کارگر و یکی کارفرما ترسیم شده است. در اوایل دوران هنری بهزاد وی سوژه های تاریخ و حماسی را انتخاب مینمود ولی در سالهای نهم و دهم قرن پانزده به بعد در آثار وی موضوعات عشقی بیشتری را انتخاب میکرده وی خمسه نظامی لیلی مجنون امیر خسرو دهلوی و منطق الطیر عطار و غیره را آرایش داده و در آنها صحنه های جذاب عشقی را به تصویر کشیده در این آثار طبیعت مقام برجسته ای دارد در تصاویر عشاق در دامن کوهستانها بین حیوانات وحشی مصور یافته اند که این نمایانگر نشاط

عشق شادمانی و همزیستی است. سبک مکتب بهزاد در هرات سمرقند بخارا تبریز هندوستان و کشور های عربی و سرتاسر خراسان دیروز پیروان زیادی پیدا کرد او بود بنیاد گذار مکتب نوین هنر نقاشی هرات که تا قرن‌ها از آن مکتب پیروی کردن و میکنند. اثرهای بهزاد نه تنها نمونه کم نظیر هنر خراسان قدیم بلکه یکی از پایه های بلند هنر شرق در جهان بشمار میرود. بهزاد در سرودن شعر هم علاقه وافری داشته که کم و بیش آثاری از اشعار وی موجود میباشد.

برداشتهها: راسخون، ویکی پدیا، شفیقی و نقشهای جاودانه در نگین تاریخ اثری از نویسنده و مقاله های قبلی در رسانه ها.